

## **6- тақырып. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы: түсінігі мен белгілері. [:]**

Дәрістің мақсаты: Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының түсінігі мен маңызын, белгілерін анықтау.

Дәрістің сұрақтары:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының түсінігі және оның қылмыстық-құқықтық маңызы
2. Қоғамға қауіпті іс-әрекет және оның түрлері
3. Қоғамға қауіпті зардап
4. Іс-әрекет пен қоғамға қауіпті зардап арасындағы себепті байланыс
5. Объективтік жақтың факультативті белгілері

### **1. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының түсінігі және оның қылмыстық-құқықтық маңызы**

Адамның өмір сүруі әрқашанда қандай да бір әрекеттермен, яғни белгілі бір әлеуметтік қатынастарға байланысты табиғи ортаға не қоғамдық ортаға белсенді араласуымен көрінеді. Өзінің белсенділігін білдіре отырып, жеке тұлға қандай да бір оқиғаның пайда болуын тездетуге, өзгертуге немесе болдырмауға тырысады. Мұндай әрекеттер қоғам үшін пайдалы, зиянды немесе бейтарап болуы да мүмкін. Басқаша айтқанда, іс-қимылдың әрекет жағы қоршаған ортаға белгілі бір әсер етумен сипатталады. Адам әрекеттерінің ішінде қылмыстық іс-әрекет өзінің қауіпті болуымен ерекшеленеді. Осы қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетінің сыртқы көрінісі белгілерінің жиынтығын қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы құрайды.

Жалпы мағынада, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы бұл сыртқы дүние құбылыстары мен оқиғаларына адамның белсенді араласуы арқылы немесе құқықтық міндеттер жүктелген кезде араласудан бас тарту арқылы адамның ойлаған мақсатын әрекет жүзінде іске асыруы. Сондықтан да, адамның ойлары, пікірлері қоғамға қауіпті болған күннің өзінде, егер олар әрекет арқылы жүзеге асырылмаса қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағына қылмыстық құқық бұзушылықтың сыртқы көрінісін сипаттайтын мына белгілер жатады:

белгілі бір объектіге қол сұғатын әрекет немесе әрекетсіздік,

қоғамға қауіпті зардаптар;

әрекет немесе әрекетсіздік пен зардап арасындағы себепті байланыс;

қылмыстың жасалу тәсілі, уақыты, орны, жағдайы және қаруы мен құралы;

Жоғарыда аталған қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының белгілері міндетті және факультативті болып екіге бөлінеді.

Міндетті белгісіне әрекет немесе әрекетсіздік нысандағы қоғамға қауіпті іс-әрекет жатады. Өйткені, ешбір қылмыстық құқық бұзушылық белгілі бір нақты іс-әрекетсіз жасалмайды. Іс-әрекет ҚК Ерекше бөлім бабының диспозициясында тікелей көрсетіледі немесе соның мазмұнынан шығады.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағының факультативті белгілеріне: қоғамға қауіпті зардап, әрекет пен зардап арасындағы себепті байланыс, қылмыстың жасалу уақыты, орны, жағдайы, тәсілі және құралы жатады. Бұл белгілер кейбір жағдайларда, егер олар ҚК Ерекше бөлімі бабының диспозициясында көрсетілсе қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының міндетті белгісіне айналады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының қылмыстың-құқықтық маңызын мынадай бірқатар жағдайлармен сипаттауға болады:

Біріншіден, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы қылмыс құрамының міндетті элементі болып табылатындықтан қылмыстың жауаптылық негізіне кіреді.

Екіншіден, қылмыс құрамының объективтік жағының белгілері көпшілік жағдайларда қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін анықтауға көмектеседі.

Үшіншіден, қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралау үшін қылмыстың объективтік жағының маңызы елеулі.

Төртіншіден, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы ұқсас қылмыстарды бір-бірінен ажырату, сонымен бірге қылмыстық әрекетті қылмыс емес әрекеттен ажыратудың бір критерийі болып табылады.

Бесіншіден, сотта жазаны жеке даралау кезінде қылмыстың объективтік жағының белгілері жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын жағдайлар ретінде жасалған қылмысқа сәйкесті әділ жаза тағайындауға негіз болып табылады.

## 2. Қоғамға қауіпті іс-әрекет және оның түрлері

Қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) кез келген қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының міндетті белгісі, өйткені ол объективтік жағының негізі, өзегі ретінде танылады. Әрекет немесе әрекетсіздік қоршаған ортамен өзара әрекеттесудің әртүрлі нысанында және белгілі бір жағдайларда, уақытта және орында жасалуы мүмкін.

Қылмыстық құқықтық мағынада іс-әрекеттің құқықтың белгілері бар, олар қоғамға қауіптілік және құқыққа қайшылық. Іс-әрекеттің қоғамға қауіпті белгісі, яғни қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын іс-әрекет қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғады және елеулі зиян келтіреді немесе осындай зиян келтіру қаупін туғызады дегенді білдіреді. Сондықтан, қылмыстық заң бойынша қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекет, егер оның қоғамға қауіптілігі мардымсыз, шамалы болса қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекет деп танылмайды. Іс-әрекеттің құқыққа қайшылық белгісі бойынша, әлеуметтік баға, көзқарас тұрғысынан қарағанда қоғамға қауіпті болып табылатын әрекеттер, егер олар қылмыстық заңда қарастырылмаған болса да қылмыстық іс-әрекет деп танылмайды.

Іс-әрекет нақты, саналы және ерікті түрде жасалғанда ғана қылмыстық сипатқа ие болады. Адамның әрекеті оның еркінің сыртқы көрінісі, ол саналы түрде және белгілі бір мақсатқа жету үшін жасалуы тиіс. Қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекет, әрекет немесе әрекетсіздік түрінде көрінеді.

Әрекет адамның белсенді іс-қимылы және қоғамға қауіпті іс-әрекеттің кең тараған түрі. ҚРҚК Ерекше бөлімінде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтың басым көпшілігі осы белсенді әрекетпен жасалады. Кез келген әрекеттің негізінде адамның белгілі бір мақсатқа жетуді жүзеге асыруға бағытталған саналы дене қимылы жатыр. Қылмыстық әрекет адамның бір әрекетінен немесе бірқатар жеке, бір бірімен байланысқан әрекеттерінен құралады. Мысалы, адам бір қылмыстық құқық бұзушылықты жасау үшін оған ең алдымен дайындалады (қылмыстың орнын, уақытын, қаруын іздеу және т.б.).

Әрекетсіздік - қоғамға қауіпті іс-әрекеттің екінші түрі. Әлеуметтік және құқықтық қасиеті бойынша әрекетсіздік әрекетке ұқсас. Ол да әрекет сияқты сыртқы дүниеге белгілі бір өзгеріс әкелуге және әсер етуге қабілетті. Алайда, әрекетке қарағанда әрекетсіздік адамның белгілі бір әрекетті жасауға міндетті немесе оны жасауға мүмкіндігі бола тұра сол әрекетті жасамау түріндегі бәсең, енжар әрекеті.

Қылмыстық заңда объективтік жағы әрекетсіздікпен сипатталатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бар, бірақ шамалы. Әрекетсіздік қылмыстық заңға қайшы болса ғана қылмыстық-құқықтық мағынаға ие болады, яғни әрекет жасау міндеттілігі қылмыстық заң нормалары талаптарынан туындауы тиіс.

Әрекетсіздік үшін қылмыстық жауаптылыққа тартудың міндетті шарттары болып, адамның заңда жүктелген міндеттерді орындамауы және орындауға мүмкіндігінің болуы табылады. Нақты әрекеттерді жасау міндеттері адамға заң тарапынан, кәсіби немесе қызметтік жағдайынан жүктелуі мүмкін. Мысалы, ҚК 156-бабы бойынша, қауіпсіздік техникасын, өндірістік санитария ережелерін немесе еңбекті қоғаудың өзге де ережелерін осы ережелерді сақтауды ұйымдастыру немесе қамтамасыз ету жөніндегі міндеттер жүктелген адамның бұзуы қылмысында ҚР еңбек туралы заңының талаптарын орындамау түріндегі

әрекетсіздік. Қызметтік міндетті орындамау түріндегі әрекетсіздік, мысалы, ҚК 320-бабы бойынша науқасқа дәрігердің көмек көрсетпеуі түріндегі әрекетсіздік.

Әрекетсіздік үшін жауаптылық міндеттен басқа, адамның өзіне жүктелген міндетті орындауға мүмкіндігі болған кезде ғана қарастырылады. Әрекет етуге мүмкіндігінің бар екендігін анықтауда белгілі бір нақты жағдайдағы адамның мүмкіндіктері ескеріледі. Егер қажетті және міндетті әрекеттер адамның еркінен тыс жағдайларға байланысты орындалмаса, ол адам әрекетсіздік үшін жауаптылыққа тартылмауы тиіс. Белгілі бір нақты жағдайда адамның жүктелген міндетті орындауға мүмкіндігінің болған, болмағандығы туралы мәселені сот қылмыстың объективтік жағдайларын және адамның субъективтік мүмкіндіктерін ескере отырып шешеді.

### 3. Қоғамға қауіпті зардап

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағының келесі белгісі болып қоғамға қауіпті зардаптар немесе қылмыстық құқық бұзушылық зардаптар табылады. Қылмыстық зардап деп адамның әрекеті немесе әрекетсіздігі нәтижесінде қоршаған ортада болған және қылмыс құрамының объективтік белгілеріне жататын өзгерістерді түсіну қажет. Кез келген қылмыстық құқық бұзушылық әрекет немесе әрекетсіздік қылмыстық заңмен қорғалатын жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қол сұғады, сондықтан ол зиянды, қауіпті. Ол зиян келтіре отырып қоғамдық қатынасты бұзады және осы қатынастарда зиянды өзгерістерді тудырады.

Сипатына қарай қоғамға қауіпті зардаптарды екі үлкен топқа бөлу қалыптасқан:

- 1) материалдық зардаптар,
- 2) материалдық емес зардаптар.

Көп жағдайларда материалдық зардаптарға азаматтарға, заңды тұлғаларға және мемлекетке келтірілген мүліктік зиянды және жеке адамға келтірілген дене зиянын жатқызады. Яғни, материалдық зардаптар сыртқы дүниенің белгілі бір заттарын жою, бүлдіру, қасиетін өзгертумен немесе оларды тұрақты немесе уақытша пайдалану мүмкіндігінен айырумен байланысты зардаптар ретінде түсіндіріледі.

Материалдық емес зардаптар деген қылмыстық заңмен қорғалатын қатынастарға қатысушылардың мүдделерін сыртқы дүниенің материалдық заттарына және адамның денесіне әсер етпей бұзумен ұштасқан жағымсыз өзгерістерді білдіреді. Материалдық емес зардаптарға – саяси, моральдық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік және т.б. зияндар жатады. Мысалы, саяси зиян - мемлекеттің конституциялық құрылысы мен қауіпсіздігіне қарсы қылмыстарда ұйымдастырушылық зиян - мемлекеттің қызмет мүдделеріне, басқару тәртібіне қарсы қылмыстарда, ал моральдық зиян – жеке адамға қарсы қылмыстарда, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстарда кездеседі. Қоғамға қауіпті зардаптардың маңыздылығын мына жағдайлар түсіндіреді:

қоғамға қауіпті зардаптар әрекетті қылмыстандырудың басты негізі болып табылады;  
қоғамға қауіпті зардаптар барлық қылмыс құрамдарының міндетті элементі бола тұра қылмысты саралауға қатысады;  
қоғамға қауіпті зардаптар жаза тағайындау кезінде жауаптылықты ауырлататын жағдайлар ретінде ескеріледі;  
қоғамға қауіпті зардаптар қылмысты қылмыс емес құқықбұзушылықтардан және аморальдық әрекеттерден ажыратудың критерийі болып табылады.

### 4. Іс-әрекет пен қоғамға қауіпті зардап арасындағы себепті байланыс

Материалдық құрамдағы қылмыстар адамды қылмыстық жауаптылыққа тартудың міндетті шарты болып оның жасаған іс әрекеті мен осы іс әрекет нәтижесінде туындаған зиянды зардап арасындағы себепті байланыстың болуы табылады. Яғни, туындаған қоғамға қауіпті зардап қандай да бір үшінші тұлғаның немесе сыртқы күштің әсерінен емес адамның нақ осы әрекетінің не әрекетсіздігінің нәтижесінде келтірілгендігін анықтау қажет. Сондықтан адамның белгілі бір әрекеті қылмыстық сипатқа, егер бұл әрекет қылмыстық заңда қарастырылған қоғамға қауіпті зардаптарға әкеп соқса немесе әкеп соғу қаупін тудырған болса ғана ие болады.

Себепті байланыс – бұл құбылыстардың өзара байланысы. Мұнда бір қылмыс екінші қылмыстың пайда болуына себеп болады. Ал себеп – бұл құбылыстардың, заттардың, процестердің өзара тәуелділігінің, байланыстылығының және жалпы объективтік байланыстың бір нысанын білдіретін философиялық категория. Себеп деп салдар ретінде қарастырылатын екінші құбылысты тудыратын құбылысты түсіну қажет.

Қылмыстық құқықта қоғамға қауіпті іс-әрекет философиядағы "себеп" категориясына, ал қоғамға қауіпті зардап "салдар" категориясына бара-бар ұғымдар. Алайда, белгілі бір жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекетті қылмыс зардабының себебі деп тану үшін, біріншіден, ол іс-әрекет ерікті, саналы, негізді және мақсатқа лайықты жасалуы қажет. Егер адамның еркі не таңдауы тойтарылмайтын табиғи күшпен, күштеп зорлаумен не өз әрекетін басқаруға мүмкіндік бермейтін өзге де сыртқы күштермен тоқтатылса ол әрекеттің қылмыстық құқықтық мағынасы жатылады. Сонымен бірге екіншіден, іс-әрекеттің авторы қажетті қылмыстық-құқықтық қасиеттерді иеленуі тиіс: есі дұрыстық және жауаптылық жасына толуы.

Үшіншіден, адамның іс әрекеті кемінде қоғамға қарсы, яғни белгілі бір зиянды зардаптарды тудыру мүмкіндігін иемденетін әрекет болуы тиіс. Егер әрекет қоғамға пайдалы не бейтарап болса, онда себепті байланыс жөнінде мәселе тұмайды. Мысалы, көшеде мас күйінде жатқан адамды аяғына тұрғызып үйіне бағыттап жіберген адамның әрекеті мен үйіне бара жатқан мас адамның бірнеше қадам басқаннан кейін автомобильдің астына түсіп жарақат алуының арасында себепті байланыс жоқ. Бұл жағдайда адамның әрекеті әлеуметтік пайдалы болғандықтан қоғамға қауіпті зардапты тудырушы әрекет деп танылмайды.

Төртіншіден, адамның қоғамға қауіпті әрекеті қылмыстық зардаптың себебі болып танылу үшін ол әрекет зиян келтірудің қажетті жағдайы болып табылуы қажет. Себепке қарағанда жағдай – бұл екінші құбылысты тікелей тудырмайтын, бірақ себепке ықпал ете отырып оның одан әрі дамуын қамтамасыз ететін құбылыс. Жағдайлар себептің тууына және оның әрекет етуіне ықпал етеді.

Бесіншіден, мезгілі, уақыты жағынан қылмыстың объективтік жағын құрайтын іс әрекет қоғамға қауіпті зардаптың алдын алуы қажет. Яғни, қоғамға қауіпті зардап қоғамға қарсы іс әрекет жасалғаннан кейін, осы іс-әрекеттің нәтижесінде туындауы тиіс.

Алтыншыдан, белгілі бір қылмыста себепті байланыс бар деп тану үшін іс әрекет пен зардап арасындағы объективті байланыспен қатар субъективті байланыс – кінәні анықтау қажет. Себебі, кездейсоқ зиян келтіру кезінде қылмыстық жауаптылық себепті байланыстың болмауынан емес кінәнің болмауынан туындамайды.

Сонымен, іс-әрекет пен зардап арасындағы себепті байланыс әрекет немесе әрекетсіздікпен жасалатын материалдық құрамдағы қылмыстардың объективтік жағының міндетті белгісі болып табылады.

##### 5. Объективтік жақтың факультативті белгілері

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағына сипаттама беру үшін қылмыстың жасалу тәсілі, уақыты, орны, жағдайы және құралы маңызды болып табылады. Бұл белгілер кез келген қылмыстық құқық бұзушылыққа тән, өйткені кез келген қылмыстық құқық бұзушылық әрқашанда жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне әсер ететін белгілі бір уақытта, нақты орында, жағдайда, қандай да бір қаруды қолданып немесе белгілі бір амал тәсілдердің көмегімен жасалады. Алайда, құқықтық табиғаты бойынша олар қылмыс құрамы объективтік жағының факультативті, міндетті емес элементтері деп танылады.

Кей жағдайларда, егер заңшығарушы осы аталған белгілердің бірін немесе бірнешеуін ҚК Ерекше бөлімі бабының диспозициясында тікелей көрсетсе, олар қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті белгілеріне айналып, қылмысты саралауға қатысады.

Қылмыстың жасалу уақыты – бұл қылмыс жасалған белгілі бір жыл, ай, тәулік, сағатпен есептелетін уақыт аралығы. ҚК Ерекше бөлімінің баптарында объективтік жақтың белгісі ретінде қылмыстың жасалу уақыты сирек кездеседі.

Объективті жақтың келесі факультативті белгісі - қылмыстық құқық бұзушылық жасалатын нақты объективті жағдайларды құрайтын қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу жағдайы. Бұл жағдайлар бірде жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін едәуір жоғарлатып, жауаптылықты ауырлатушы белгі ретінде танылса, кейде жеңілдетілген қылмыс құрамын құрауға септігін тигізеді.

Қылмыстың жасалу тәсілі – бұл қылмысты жасау үшін адамның қолданған әдіс, амалдары. Олар әртүрлі нысанда көрінеді: күш қолдану, қорқыту, алдау, сенімге қиянат жасау, қатыгездік немесе аса қатыгездік, жасырын түрде, құжаттарды бұрмалау және т.б.

Қылмыстың жасалу орны деп қылмыс оқиғасы болған, яғни қылмыстық әрекет басталған, аяқталған немесе қылмыстық нәтиже туған белгілі бір аумақты айтамыз.

Қылмыс жасау құралы мен қаруы маңыздылығы жағынан қылмыстың жасалу тәсілінен кейін екінші тұрады. Олар іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне елеулі ықпал ететін қылмыс құрамының элементтері.

#### **Нормативтік-құқықтық актілер мен әдебиеттер:**

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: «ЮРИСТ» баспасы, 2018. – 40 бет.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық кодекске түсіндірме (Жалпы және Ерекше бөлім) – Алматы, 2015. – 768 б.
4. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть / Под ред. И.Ш. Борчашвили. – Алматы, 2015. – 500 с.
5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. — Алматы: Жеті-жарғы, 2016. — 288 б.
6. Уголовное право в 2 т. Том 1. Общая часть: учебник для академического бакалавриата / А. В. Наумов [и др.] ; отв. ред. А. В. Наумов, А. Г. Кибальник. — 5-е изд., пер. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 499 с.